

تحلیل اجتماعی و زیستی خاک‌شدگان حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها در دوره پهلوی (۱۳۰۹ - ۱۳۴۴ ش)

احمد جمراسی^۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴ / ۱۰ / ۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴ / ۱۲ / ۲۰

چکیده

بررسی علل مرگ و میر در یک شهر و هم‌سنگی آن با شهرهای دیگر در دو برش زمانی گوناگون، یکی از شاخصه‌های مهم برای پیشگیری، برنامه‌ریزی و ارتقای سلامت در یک جامعه است. گفتنی است از دیرباز، شیعیان به‌خاطر بازگفت‌های دینی از ائمه اطهار علیهم‌السلام، ترجیح می‌دادند جنازه مردگان خود را در گورستان‌های شهرهای مذهبی چون قم به خاک بسپارند؛ آن‌چنان‌که به‌خاطر این رویکرد و الزام دولت پهلوی برای تشکیل بایگانی در ساختار اداری آستان مقدس، اسناد بسیاری چون گواهی فوت، سفارش‌نامه و غیره از سال ۱۳۰۹ تا ۱۳۴۴ ش. در مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی به‌جای مانده است. این پژوهش با گردآوری و بهره‌گیری از داده‌های اسنادی و با روش توصیفی-تحلیلی و با هدف بررسی جایگاه اجتماعی و تعیین علل مرگ و میر خاک‌شدگان حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها در دوره پهلوی تنظیم شده است. نتایج نشان می‌دهد که از سال ۱۳۰۹ تا ۱۳۴۴ ش. نزدیک به ۴۶۷۱ نفر در حرم مطهر به خاک سپرده شده‌اند که از میان آنان ۲۵۴۷ نفر مرد و ۲۱۲۴ نفر زن بوده‌اند که نشان‌دهنده تناسب جنسیتی در خاک‌سپاری است. همچنین، بررسی‌ها نشان می‌دهد پایگاه اجتماعی افراد تأثیر نسبتاً بالایی بر نوع بیماری و خاک‌سپاری در حرم مطهر داشته است، تا جایی که می‌توان گفت بیشتر خاک‌شدگان حرم مطهر دارای پایگاه اجتماعی و اقتصادی ویژه‌ای بوده‌اند.

کلید واژه‌ها: حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها، مرگ و میر، گواهی فوت، قم، بیماری، بلدیة.

استناد فارسی (شیوه‌ی APA، ویرایش هفتم، ۲۰۱۹؛ شیوه‌ی APSA)

جمراسی، احمد (تابستان ۱۴۰۵). «تحلیل اجتماعی و زیستی خاک‌شدگان حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها در دوره پهلوی (۱۳۰۹ - ۱۳۴۴ ش)». پژوهشنامه تاریخ، سیاست و رسانه، سال نهم، شماره ۲، پیاپی ۳۴، صص ۳۲-۱۹.

^۱. کارشناس اسناد آستان مقدس قم، پژوهشگر گروه علوم سیاسی و مطالعات ایران معاصر اندیشکده مطالعات راهبردی شیراز، شیراز، ایران.

ایمیل: Ahmad.jamrasi@gmail.com

کپی‌رایت © ۲۰۱۰، SSSI (اندیشکده مطالعات راهبردی شیراز). این متن، مقاله‌ای برای دسترسی آزاد است که با توجه به استاندارد بین‌المللی CCA (Creative Commons Attribution) نسخه 4.0 توزیع شده است و به دیگران اجازه می‌دهد این اثر را با رگریری کنند، آن را با دیگران به اشتراک بگذارند و مطالب را اقتباس کنند.

۱. مقدمه

بررسی‌ها نشان می‌دهد که برای انسان‌ها در طول تاریخ، مرگ یکی از پرسمان‌های مهم زندگی بوده است؛ چنان‌که برای یافتن پاسخ مناسب، تلاش کرده‌اند با برگزاری سوگواری و خاک‌سپاری در جایگاهی مناسب، چون نزدیک معبدهای دینی، به بخشی از پرسمان زندگی جاری خود پاسخ مناسبی بدهند. از سوی دیگر، بررسی‌ها نشان می‌دهد که در گذشته، مرگ‌ومیر انبوه بر یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های زندگی اجتماعی، یعنی شاخص امید به زندگی، بسیار تأثیرگذار بوده است؛ چنان‌که می‌توان گفت به‌کارگیری واژگان سوزناکی چون افسوس، ناامیدی و بی‌فایده‌بودن زندگی در آثار بسیاری از شاعران و ادیبان تاریخ کشور، دستاورد تاریخی این فرایند در زندگی ما ایرانیان است.

افزون بر این، مطالعه شاخص‌های سلامت در کشورهای پیشرفته نشان می‌دهد که در این کشورها، واکاوی دلایل مرگ‌ومیر سال‌های پیشین برای جلوگیری از مرگ‌ومیر ناشی از بیماری‌های فراگیر (پاندمی)، خودکشی، قتل، تصادف رانندگی و بیماری‌های عمومی بسیار مهم است؛ چراکه بسیاری از دست‌اندرکاران این کشورها با استفاده از برآیند به‌دست‌آمده در یک برهه زمانی خاص، تلاش می‌کنند در کنار ساخت دارو یا واکسن‌های درمانی، برنامه‌های اجتماعی مدونی برای ارتقای شاخص‌های سلامت جامعه تهیه نمایند.

همچنین، بررسی‌ها نشان می‌دهد که تاکنون در این زمینه در شهر قم، پژوهشی انجام نگرفته است و نوشته نویسندگانی چون نویسنده کتاب «تربت پاکان»، «گنجینه آثار قم»، «کتیبه‌های حرم حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها»، «راهنمای قم»، «تاریخ اجتماعی قم و حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها»، مجله «کوثر» و مقاله «آرامگاه‌های حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها» درباره زندگی‌نامه دفن‌شدگان، کتیبه‌ها، سنگ‌های مزار و غیره است. بنابراین، باید گفت این مقاله درصدد است بر اساس واکاوی اسناد به‌جامانده از خاک‌سپاری افراد در رواق‌ها، صحن و مقبره‌های آستان مقدس در دوره پهلوی، شامل گواهی فوت، سفارش‌نامه‌ها، اسناد مالی و حق‌الدفن، در مرکز اسناد فاطمی^۱ آستان مقدس قم، دلایل مرگ‌ومیر دفن‌شدگان در این دوره را مورد بحث قرار دهد.

شایان ذکر است این پژوهش و پژوهش‌های صورت‌گرفته در این زمینه، که تلاش دارد دلایل مرگ‌ومیر قشری کوچک و خاص از دفن‌شدگان در یک گورستان کشور را بر اساس اسناد نویافته بررسی کند، می‌تواند افزون بر تازگی و جذابیت، در فهم ما نسبت به تاریخ اجتماعی، چرخه زندگی و بیماری‌های کشنده سده‌های پیشین کمک شایانی نموده و آگاهی ما را در این زمینه تکمیل نماید.

۱. با سرواژه مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی (مالمف).

۲. داده‌های اجتماعی اسناد خاکسپاری در آستان مقدس حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها

از نظر پیروان تشیع، شهر قم به‌خاطر بازگفت‌های دینی از ائمه اطهار علیهم‌السلام درباره فضیلت این شهر، چون روایت زیر از امام صادق علیه‌السلام: «إِذَا عَمَّتِ الْبُلْدَانُ الْفِتْنُ فَلَعَيْكُمْ بِقُمْ وَحَوَالِيهَا وَنَوَاحِيهَا فَإِنَّ الْبَلَاءَ مَدْفُوعٌ عَنْهَا» (مجلسی، ۱۴۰۴: ۲۱۵)، «هنگامی که فتنه‌ها همه شهرها را فرا بگیرد، به قم و اطراف آن پناه ببرید که بلا از قم دفع شده است»، مکان مقدسی برای خاکسپاری به شمار می‌آید. همچنین در این باره کنت دو سرسی (۱۸۳۹ م/ ۱۲۵۵ ق) نوشته است: «تقدس این شهر آن قدر زیاد است که مردم شیعه آسیای مرکزی مردگان خود را به آنجا حمل نموده و به خاک می‌سپارند» (دو سرسی، ۱۳۶۶: ۱۶۸). همچنین ادوارد پولاک (۱۸۵۹ م/ ۱۲۷۶ ق) آورده است: «اجساد مردم ثروتمند و متعین بلافاصله پس از مرگ، یا پس از نبش قبر به یکی از اماکن متبرکه حمل می‌شود» (پولاک، ۱۳۶۸: ۹). در این میان، پژوهش‌ها نشان می‌دهد حرم مطهر و گورستان مجاور آن به‌خاطر نزدیکی به مرقد حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها، جایگاه ویژه‌ای داشتند و مردم علاقه‌مند بودند با وجود هزینه زیاد، در آنجا به خاک سپرده شوند.

همان‌طور که پیش از این گفته شد، این مقاله بر پایه سندهای گواهی فوت صادرشده از سوی بلدیة قم و سفارش‌نامه‌های تولیت آستان برای خاکسپاری افراد، به تعداد ۴۶۷۱ نفر، شامل ۲۵۴۷ نفر مرد و ۲۱۲۴ زن، تهیه شده است؛ اسنادی که به‌خاطر بازتاب داده‌های اجتماعی و پزشکی (زیست اجتماعی و زیست بدنی)، چون سن، محل زندگی، علت (بیماری) و مکان فوت، بسیار گران‌بها هستند و به ما کمک می‌کنند اطلاعات تازه‌ای درباره محلات شهر قم و دلایل مرگ خاک‌شدگان، چون بیماری قلبی، ضعف و پیری، نوبه غش، وضع حمل، اسهال، دیفتری، یرقان، استسقاء، مئانه، بادسرخ، سینه‌پهلو، سرطان، سوختگی، خوردن تریاک و خودکشی، به دست آورده و با مقایسه این داده‌ها با دلایل مرگ‌ومیر در این زمان، از زیست اجتماعی و بدنی مردم ایران در گذشته بیشتر آگاه شویم.

گفتنی است نمونه یا جمعیت آماری ما در این پژوهش به یکی از گورستان‌های شهر قم (حرم مطهر) محدود است. از این رو، به دلایلی چون هزینه گزاف خاکسپاری در حرم مطهر و دفن مردگان بزرگسال^۱ ثروتمند و دارای پایگاه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و ناچیز بودن آگاهی ما از اسناد دفن مردم عادی در گورستان‌های دیگر، ناگزیر هستیم در این پژوهش، برای تحلیل داده‌های خود، به‌جای آمار استنباطی از نمونه آماری منظم (سیستماتیک) استفاده نماییم؛ پژوهشی که از این منظر محدود است و نتایج آن قابل تعمیم به جامعه آماری بزرگ‌تر نیست.

۱. بررسی سن و سال متوفیان حرم مطهر نشان می‌دهد که به‌خاطر اهمیت و محدودیت خاکسپاری بیشتر متوفیان بزرگسال در اینجا خاک می‌شدند یا اینکه بیشتر متوفیان نوزاد و کودک را در گورستانهای عمومی به خاک می‌سپردند.

به هر روی، همان‌طور که پیش از این اشاره شد، درج نام و نام‌خانوادگی متوفی، نام پزشک بلدیه، نام محلات، نام بیمارستان‌های قم و نام شهرهایی که از آنها جنازه به قم جابه‌جا شده، از مهم‌ترین بنمایه‌های آگاهی ما درباره روند اجتماعی و زیستی و فرایند خاکسپاری در زمان پهلوی در شهر قم است. آن‌چنان‌که با توجه به این اسناد می‌توان گفت کدام‌یک از محلات شهر در دوره پهلوی نخست وجود داشته‌اند یا اینکه با مهاجرت از شهرها و روستاهای استان‌های مرکزی و شرقی در دوره پهلوی دوم شکل گرفته‌اند. برای نمونه، محلات و کوچه‌های چهارمردان، پنجه‌علی، سیدان، کوچه حرم، الوندیه، عشق‌علی، تکیه حاج‌حسن، پایین‌شهر، اسحاقیه، باغ پنبه، محله ارک، سرقیستان، سلطان محمدشریف، آستانه، عربستان، لب‌چال، عراق، سنگ‌بند، شاهزاده حمزه، گذر قلعه، کوچه باغ، اعتضادالدوله، کوچه آقا سیدعبدالله، قلعه نو، کوچه آخوندی‌ها، گذر جدا، تکیه شاه‌خراسان، تکیه خلوص، جنب دارالشفاء، بازارچه عبدالله‌خان، محله حاج عسگرخان، کوچه میرزا ابراهیم، تکیه یزدی‌ها، کوچه صابونی‌ها، گذر صادق، محله سیداسماعیل، مسجد جامع، دروازه ری، بدوخانه، کوچه درویش‌ها، درخت پیر، گذر دایی عابدین، محله آهنگرها، محله یخچال، میدان کهنه، سنگ‌تراش‌ها، حسین‌آباد، شادقلی‌خان، حمام آقا ملک، تکیه زینب‌خاتون، کوچه گچ‌یزی‌ها، کوچه باغ رئیس کمالی، کوچه انبار سیداسماعیل عرب، محله ارم (۱۳۱۲ش.) و بیمارستان فاطمی (۱۳۱۰ش.) از جمله محلاتی هستند که به نام آنها در بیشتر اسناد گواهی فوت از سال ۱۳۰۹ش. تا ۱۳۱۵ش. اشاره شده است. در برابر، دیده می‌شود که با تغییر حکومت مرکزی و راه‌اندازی بلدیه، به‌تدریج محلات دیگری در حاشیه شهر، چون خیابان ایستگاه (۱۳۲۹ش.)، خیابان فرهنگ، کوچه نوربخش و کوچه آبشار (۱۳۳۶ش.)، خیابان موزه، راه‌آهن، پل آهنجی (۱۳۳۵ش.)، کوی رهبر (۱۳۳۲ش.)، خیابان بهروز (۱۳۲۸ش.)، کوی تولیت (۱۳۳۰ش.)، محله شاهزاده‌ابراهیم (۱۳۳۶ش.)، محله بیمارستان نکویی (۱۳۳۶ش.)، خیابان فرهنگ (۱۳۳۲ش.) و آذر (۱۳۳۵ش.) در زمان پهلوی دوم شکل گرفته یا توسعه پیدا کرده‌اند.

همچنین اشاره به نام گذرها، کوچه‌ها و محلات در گواهی‌های فوت صادرشده از بلدیه قم نشان می‌دهد که در نام‌گذاری محلات و کوچه‌ها، به‌جای دستورالعمل صادره از حکومت قم و خلجستان یا بلدیه، مردم نقش داشتند؛ چنان‌که دیده می‌شود باشندگان محلات در نام‌گذاری کوچه‌ها و گذرها بیشتر از شخصیت‌های شاخص آن محل بهره گرفته‌اند. برای نمونه، کوچه ارک به‌خاطر وجود ارک کیکاووس‌میرزا، فرمانروای قم؛ کوچه صندوق‌دار در خیابان باجک به‌خاطر سکونت محمود پیشوایی، صندوق‌دار آستان؛ گذر جدا به‌خاطر سکونت حسن جدا، شاعر دوره قاجاریه؛ کوچه آقا کمالی به‌خاطر خانه سیدتقی کمالی، خدمتگزار حرم و کشتی‌گیر سرشناس دوره پهلوی؛ گذر خان و کوچه اعتضادالدوله در محله میدان آستانه به دلیل رفت‌وآمد حاکم قم؛ گذر دایی عابدین به‌خاطر بنیان‌گذار نخستین تکیه قم، بدست شخصی به همین نام؛ کوی تولیت به‌خاطر خانه متولی‌باشی؛ و کوچه باغ رئیس کمالی به‌جهت سکونت آقای کمالی در این کوچه، از جمله مهم‌ترین محلات و کوچه‌های نام‌گذاری‌شده در این زمینه است (جمراسی، ۱۴۰۱: ۱۱۱).

همچنین اشاره به محل فوت و محل دفن در گواهی‌های فوت، یکی دیگر از بنمایه‌های اجتماعی این اسناد است؛ چنان‌که اشاره به آنها نشان می‌دهد که باشندگان محلات گوناگون شهر از کدام طایفه یا خاندان بودند یا دفن‌شدگان در کدام رسته از طبقه اجتماعی قرار داشتند و به‌خاطر موقعیت اجتماعی، در آرامگاه شخصی خودشان یا با سفارش افراد بانفوذ جامعه در اداره‌های تازه تأسیس کشور، زیر نام وزیر، رئیس عدلیه، نماینده مجلس شورای ملی یا حتی خاله عباس شوfer شهرداری یا خاله رئیس اقتصاد، در صحن یا ایوان‌ها به خاک سپرده شده‌اند (مامف، ۱۱/۳۰۰۷۷۰). یا اینکه اشاره به محل دفنی چون سرداب ایوان آینه یا مقبره محمدشاه قاجاریه، نشان‌دهنده شیوه خاکسپاری ویژه‌ای در گذشته بوده است که امروزه کنار گذاشته شده است (جمراسی، ۱۴۰۱: ۲۹۶).

به‌طور کلی، از میان ۴۶۷۱ نفر خاک‌شده، ۲۵۴۷ نفر مرد و ۲۱۲۴ نفر زن هستند؛ به‌سخنی دیگر، در همه سال‌های یادشده تناسب مرد و زن رعایت شده است. در این میان، تهران با ۱۳۲۱ نفر و بعضی از محلات قم، چون شهرنو، باجک، چهارمردان، تکیه حاج‌حسن و پنجعلی، بیشترین و محله‌های چاله‌لولو، چاله خلوص، سید عرب، آخوندی‌ها، بدوخانه و دیگری کمترین آمار را به خود اختصاص داده‌اند. در پاسخ به پرسش تعداد زیاد دفن‌شدگان تهرانی‌ها باید گفت، این شهر در دوره قاجاریه و پهلوی، سکونتگاه بسیاری از شاهزادگان، فرماندهان، دیوان‌سالاران و مالکان بزرگ بوده و همگام با فتح‌علی‌شاه قاجار، در صحن‌ها و رواق‌های حرم آرامگاه خانوادگی برای خود تدارک دیدند. از این رو، شمار خاک‌شدگان این شهر نسبت به شهرهای دیگر بیشتر است. حتی دیده می‌شود بسیاری از آنها به‌خاطر طبقه اجتماعی و پرداخت هزینه گزاف، در آرامگاه‌های خانوادگی گرداگرد صحن‌ها یا ایوان‌های آینه و طلا خاک شده‌اند. در این زمینه، در کتاب تاریخ اجتماعی قم و آستان مقدس حضرت معصومه (س) آمده است که به هنگام ساخت رواق طباطبایی از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۵ش، بازاریان تهران با پیش‌خريد قبرهای این رواق، هزینه ساخت آن را فراهم آوردند. برای نمونه، حسین هوشیار به همراه بازاریان سرشناسی چون حاج قاسم همدانی، علی الماسی، محمدقلی‌خان شهیدی خوئی، میرزا محمد فقیه نراقی و خانم مهرانگیز کامبیز، واقف بیمارستان شاه‌رضای ورامین، ۲۴ قبر (۱۲ متر مربع) در محدوده‌ای به اندازه ۱۲ متر مربع را برای خود و خانواده خود تدارک دید (جمراسی، ۱۴۰۱: ۳۱۳).

همان‌طور که گفته شد، توده مردم، افزون بر نداشتن وابستگی سببی و نسبی با دولتمردان (پارتی) برای دریافت قبر از سوی تولیت، در پرداخت هزینه دفن (حق‌الدفن) هم ناتوان بودند. از این رو، تهرانی‌ها نسبت به آنچه گفته شد، بیشتر از قمی‌ها و شهرستانی‌ها در حرم مطهر دفن هستند؛ به‌سخنی دیگر، در حرم مطهر همه‌کس را خاک نمی‌کردند و بیشتر افراد دارای پایگاه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی مهم خاک می‌شدند. حتی به‌خاطر این رویکرد دیده می‌شود که شمار خاک‌شدگان بعضی از محله‌ها و کوچه‌های قم نسبت به محلات دیگر بیشتر است. برای نمونه، کوچه کوچک پشت‌باره^۱

۱. کوچه بن بست پشت مدرسه آیت‌الله گلپایگانی.

به‌خاطر سکونت خاندان قدرتمند متولی‌باشی، درباری^۱ (فرزندان میرزا حسین متولی‌باشی)، آدابی (پیشکار و مستأجر املاک تولید و آستان مقدس)، عسگری و حاج‌حسینی (از خاندان حاج عسگرخان حاج‌حسینی، حاکم قم، تاجر و بازاری) و عبداللهی قمی (زمین‌دار بزرگ بخش دو قم)، یکی از کوچه‌هایی است که نسبت به محلات دیگر بیشترین خاک‌شدگان (۱۱ نفر) را دارد (مامف، ۱۱/۸۷۳۰). یا دیده می‌شود به دلیل خاکساری میرزا حسین تولیتی^۲، مشهور به سالارالتولیه، در باغ سالاریه، با وجود غیرمسکونی بودن و فاصله ۱۰ کیلومتری، در حرم مطهر خاک‌شده داریم (مامف، ۱۱/۷۸۷۱).

۳. داده‌های زیستی اسناد خاکسپاری در آستان مقدس حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها

پیش از این گفته شد که سن مرگ و نوع بیماری، یکی از موارد مهم در اسناد گواهی‌های فوت مدفونین حرم مطهر است. در این میان، بررسی‌ها نشان می‌دهد در زمان گذشته، بعضی از بیماری‌های واگیردار مانند وبا، طاعون، سل و غیره، یکی از دلایل اصلی مرگ‌ومیر گسترده در تاریخ ایران بودند؛ تا جایی که گفته می‌شود پیرو بروز بیماری‌های واگیردار، ساختار اجتماعی و زیستی شهرها و روستاها از هم می‌پاشید و به‌خاطر آن، توانمندان (خوانین) به بیلاقات فرار می‌کردند و توده مردم ناگزیر با ناداری نان (قحطی) و بیماری دست‌وپنجه نرم می‌کردند؛ آن‌چنان‌که جان‌کندن یا مردن و خاکسپاری گروهی در محوطه ورودی مقبره علی‌ابن‌بابویه قمی یا بخشی از امامزاده علی‌بن‌جعفر (وفایی، غلامحسین، ۱۳۸۰)، توده مردم در گذرها و کوچه‌ها، امری عادی به شمار می‌آمد (گرنی، صفت گل، ۱۳۸۷: ۷۴).

خوشبختانه پس از فراگیر شدن پژوهش‌های علمی و کشف واکسن‌های گوناگون در دنیای مدرن، به‌تدریج از گستره بیماری‌های واگیردار کاسته شد. از این رو، در سندهای گواهی فوت دوره پهلوی خبری از بیماری‌های واگیردار نیست و بیشتر به بیماری‌هایی چون اسهال، استسقاء، روده، نوبه غش، سکته، التهاب کلیه، کبد، ریوی (سینه)، مثانه و کلیه، بادرخ، اسهال خونی، زکام، ورم معده، زردی، قی و اسهال، تیفوس، دیفتری، تب، برنشیت و سرطان اشاره شده است. مهم آنکه بررسی‌ها نشان می‌دهد از میان فوت‌شدگان، ۵۳ نفر در بیمارستان‌های تازه‌تأسیس چون شوروی^۳، فاطمی، سهامیه و کامکار نکویی فوت کرده‌اند. در این میان، بیمارستان نکویی به دلایل زیر بیشترین آمار را به خود اختصاص داده است (مامف، ۱۱/۱۳۲۷).

^۱. مدرسه سعادت خانه علی اصغر درباری نماینده قم در مجلس شورای ملی و سرشناس به حاج‌التولیه بود.
^۲. حسین تولیتی فرزند بزرگ محمدباقر متولی‌باشی بود، او در سال ۱۳۲۲ به خاطر چاقی و خفگی در عمارت باغ سالاریه جان سپرد و در دارالحفاظ ایوان طلا به خاک سپرده شد.
^۳. این بیمارستان در سال ۱۳۱۲ ش. در تهران افتتاح شد، در حال حاضر نام این بیمارستان به ۱۵ خرداد تغییر کرده است.

نخست اینکه این بیمارستان تازه تأسیس بود و برخلاف بیمارستان‌های دیگر، دست‌افزارهای آن مدرن و امروزی بود. با شکل‌گیری نظام آموزش جدید، مردم قم نسبت به دوران پهلوی اول بیشتر با بیمارستان و درمان مدرن آشنا شده و تمایل بیشتری برای بستری شدن در بیمارستان‌ها داشتند. گفتنی است باور به تخصص پزشکان خارجی پیشینه طولانی دارد. برای نمونه، محمدباقر متولی‌باشی با وجود چندین طبیب ایرانی در قم، با پرداخت پول گزاف، دکتر ساموئل روسی (مامف، ۱۱۲۰/۱۱/۹۰) از یهودیان شوروی را از کرمانشاه به قم آورد تا شاید بتواند پسرش حسین تولیتی (سالارالتولیه) را درمان کند. یا اینکه به هنگام اشغال ایران در سال ۱۳۲۰ خورشیدی و استقرار سربازان سیک هندی بریتانیا در عمارت کامرانیه یا باغ شاهزده، مردم بیماران اورژانسی (عقرب‌گزیده) را نزد پزشکان هندی می‌بردند (شاهین‌پر، ۱۳۹۴: ۵۳).

جالب آنکه با راه‌اندازی بیمارستان‌ها، به تدریج نام بیماری‌ها به‌روزرتر شده و در آنها به‌جای اشاره به نام بیماری‌های سنتی حکیمان یا طبیبان، چون نوبه غش، ضیق نفس، یرقان، بادسرخ، درد دل کهنه و ضیق مجرای بول (سنگ کلیه)، از نام‌های جدید بیماری چون سرطان سینه، سنگ کلیه، رماتیسم، فلج و سکت قلبی و آپاندیس استفاده شده است. حتی دیده می‌شود که پزشکان با بعضی از بیماری‌ها چون آمبولی یا بسته شدن سرخک به دلیل شکستن استخوان ناآشنا بودند و در گواهی فوت، شکستن پا را علت مرگ دانسته‌اند.

همچنین بررسی‌ها نشان می‌دهد پیری به تعداد ۴۷۴ نفر، قلب و فشارخون ۲۹۳ نفر، سینه‌پهلو و سینه‌سل ۱۷۷ نفر، سرطان ۷۴ نفر و نوبه ۲۸ نفر، علت مرگ بیشتر متوفیان است. جالب آنکه پیری نخستین دلیل فوت تهرانی‌ها است و شاید بتوان گفت طبقه اجتماعی و شیوه زیست آنها یکی از دلایل عمر زیاد آنها نسبت به توده مردم باشد.

علاوه بر این، خوانش سندها نشان می‌دهد که در شهر قم، در کنار پیری و بیماری‌های قلبی و سرطان، بیماری‌های اسهال، نوبه، فشارخون، سل و مشکلات روده‌ای و استسقاء، فراوانی بیشتری نسبت به بیماری‌های دیگر دارد.

به نظر می‌رسد رعایت نکردن بهداشت یا نوشیدن آب غیربهداشتی، چون آب آب‌انبارها، رودخانه و جوی وسط گذرها، یکی از دلایل گستره بروز این بیماری‌ها در قم باشد. در این زمینه، نویسنده کتاب تاریخ اجتماعی قم و حرم مطهر، انگل‌های آبی در آب راکد آب‌انبارها، خزانه گرمابه‌ها، هرزآب کوچه‌ها و غیره را یکی از دلایل اصلی بیماری‌هایی چون وبا، حصبه، تیفوئید، هپاتیت مسری، اسهال میکروبی و عفونت‌های چشمی و پوستی می‌داند.

گفتنی است بر اساس یافته دانشمندان دپارتمان‌های پزشکی و زیست‌شناسی دانشگاه‌های معتبر جهان، ساختار فیزیکی زنان یکی از دلایل عمر بیشتر زنان نسبت به مردان است (خبرآنلاین، همراه ۱۳۹۷). جالب آنکه مطالعه و هم‌سنجی سن متوفیان این پژوهش نیز نشان می‌دهد که میانگین سن

پیری در زنان بیشتر از مردان است. برای نمونه، ۱۶ نفر از ۲۳ نفر متوفیان حرم مطهر در سال‌های ۱۳۱۳-۱۳۱۴، خانم هستند و مهم آنکه در میان این ۱۶ نفر، یک نفر ۱۰۸ ساله، ۴ نفر ۱۰۰ ساله، ۳ نفر ۹۰ ساله و ۴ نفر ۸۵ ساله بودند.

پژوهش درباره مرگ ناشی از تصادف رانندگی، خودکشی، ضرب گلوله، برق‌گرفتگی و افتادن از بام هم بسیار جالب است. از میان این ۹ نفر، دو نفر بر اثر برخورد اتومبیل و قطار کشته شده‌اند. در این میان، آقا علی تکیه‌ای، فرزند سید نصرالله، ۲۲ ساله، را می‌توان نخستین مورد مرگ ناشی از تصادف در سال ۱۳۱۴ ش. و امیر رزاقی، ۱۸ ساله، را نخستین فرد در برخورد با قطار در شهر قم به شمار آورد (مامف، ۱۱/۴۱۳۸، ۱۱/۴۹۰۳).

مرگ ناشی از خوردن تریاک، سم، الکل یا مسمومیت محدود به ۹ نفر است. از این تعداد، چهار نفر خانم ۱۵، ۲۵، ۳۵ و ۵۲ ساله هستند. نکته اینکه از میان خانم‌ها، دو نفر در دهه ۱۳۱۰ ش. و یک نفر در سال ۱۳۳۴ ش. به‌خاطر مسمومیت تریاک مرده‌اند (مامف، ۱۱/۷۸۷۱، ۱۱/۴۱۱۲). شایان ذکر است پژوهش‌ها نشان می‌دهد در این برهه از تاریخ ایران، زنان نسبت به مردان بسیار کمتر به مواد مخدر آلوده بودند؛ چنان‌که می‌توان گفت مرگ این چند نفر خانم محصول سوءمصرف مواد مخدر نبوده و بیشتر به‌خاطر استفاده درمانی، زیر نام درمان خانگی و بر پایه بیش‌مصرفی^۱ روی داده است.

همان‌طور که گفته شد، از میان این ۹ نفر، چهار نفر مرد با میانگین سنی ۳۰ سال و با مسمومیت ناشی از سم (مامف، ۱۱/۷۶۱۶)، تریاک یا موارد دیگر مرده‌اند. البته با توجه به همگانی بودن مصرف مواد مخدر در میان مردان، بایستی با قدری تأمل موضوع را بررسی کرد. همچنین از این ۵ نفر، یک نفر ۲۲ ساله (۱۳۴۱ ش.) در محله چاله‌لولو و یک نفر ۶۵ ساله (۱۳۳۱ ش.) در گذر اسماعیل حلوائی، و دو نفر دیگر در تهران و چاپلق الیگودرز به قتل رسیده‌اند (مامف، ۱۱/۴۸۷۲، ۱۱/۹۱۵۰، ۱۱/۸۷۶۳).

خانم رخشنده اعتصامی، سرشناس به پروین (۱۲۸۵-۱۳۲۰ ش.)، شاخص‌ترین آنها است. خوانش گواهی فوت (مامف، ۱۱/۳۰۲۳۰۲) او و هم‌سنجی آن با گواهی فوت‌های دیگر نشان می‌دهد که او در سال ۱۳۲۰ ش. به‌دست فردی از خویشان خود به نام محمدآقاخان اعتصامی به قتل رسیده و خانواده او با توجه به شهرت و پایگاه اجتماعی، آن را پنهان کرده و به‌جای آن، حصه را علت مرگ معرفی کرده‌اند. از سوی دیگر، شواهد نشان می‌دهد که به‌دلیل هم‌زمانی این رویداد با اشغال ایران در جنگ جهانی دوم و فروپاشی ساختار اداری و امنیتی، از سوی اداره شهرداری یا بلدیة پیگیری نشده است.^۲

^۱. Overdose

^۲. برادر پروین ابوالفتح اعتصامی در کتاب «معجزه پروین» کوتاهی طبیب معالج «علی معین‌الحکماء» را یکی از دلایل فوت خواهرش می‌داند.

گل‌پیرا یکی دیگر از کشته‌شدگان در درگیری ملکی بین خوانین بختیاری در سال ۱۳۱۰ ش. در چاپلق الیگودرز است (مامف، ۱۱/۸۷۶۳). همان‌طور که پیش از این گفته شد، خاک‌شدگان حرم مطهر دارای پایگاه اجتماعی بالا بودند. از این رو، دیده می‌شود که جنازه او به‌خاطر نسبت خانوادگی با عزیزالله‌خان، مستأجر آستان مقدس در موقوفه چاپلق، به قم جابه‌جا شده است. خودکشی یکی از نوادگان آقای علی‌اصغر خان اتابک در سال ۱۳۲۷ ش. در شهر اصفهان، یکی از آنهاست (مامف، ۱۱/۸۷۴۶). جالب اینکه مانند موارد مشابه، با زدایش نام، جنسیت و سال او از گواهی فوت، به پایگاه اجتماعی خاندان توجه شده است.

۴. نتیجه‌گیری

اسناد به‌جای‌مانده از خاکسپاری اموات در حرم مطهر، از جمله گواهی‌های فوت صادرشده از سوی بلدییه قم و سفارش‌نامه‌های مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی، نشان می‌دهد که پس از روی کار آمدن دولت پهلوی اول و راه‌اندازی اداره‌های جدید، مانند اداره ثبت اسناد، اداره ثبت سجد و بلدییه قم، از سال ۱۳۰۹ ش. به بعد، با ثبت مشخصات فردی، محل فوت، علت فوت و دیگر اطلاعات مرتبط، گواهی‌های فوت صادر شده است. بررسی و بازخوانی این اسناد نشان می‌دهد که تا سال ۱۳۴۴ ش.، ۴۶۷۱ نفر در حرم مطهر به خاک سپرده شده‌اند و در مجموع، نسبت جنسیتی در میان مدفونین، تقریباً متوازن بوده است.

همچنین، بررسی اسناد نشان می‌دهد که میان پایگاه اجتماعی و اقتصادی افراد و امکان خاکسپاری در حرم مطهر، رابطه‌ای معنادار وجود داشته است. هزینه بالای دفن و محدودیت‌های موجود برای خاکسپاری در حرم مطهر موجب شده بود که بخش قابل توجهی از مدفونین را افراد برخوردار از پایگاه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تشکیل دهند. حضور شمار قابل توجهی از افراد وابسته به خاندان‌های صاحب‌نفوذ، دیوانسالاران، مالکان، بازرگانان و دیگر گروه‌های برخوردار، مؤید آن است که حرم مطهر افزون بر کارکرد مذهبی و زیارتی، در دوره مورد بررسی از جایگاهی اجتماعی و طبقاتی نیز برخوردار بوده است.

افزون بر این، بررسی علل فوت افراد نشان می‌دهد که پیری و کهولت سن، بیماری‌های قلبی، سل، بیماری‌های گوارشی و اسهال در شمار مهم‌ترین عوامل مرگ‌ومیر قرار داشته‌اند؛ در حالی که عواملی مانند تصادف، مسمومیت، قتل و خودکشی، سهم بسیار کمتری از موارد ثبت‌شده را به خود اختصاص داده‌اند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که الگوی مرگ‌ومیر در جامعه مورد مطالعه، بیش از آنکه متأثر از حوادث و عوامل خشونت‌آمیز باشد، تحت تأثیر بیماری‌ها، شرایط بهداشتی و سبک زندگی قرار داشته است.

به نظر می‌رسد وضعیت نامناسب بهداشت عمومی و استفاده از آب‌های غیربهداشتی، از جمله آب آب‌انبارها، رودخانه و جوی‌های شهری، یکی از عوامل مؤثر در شیوع بیماری‌های داخلی، گوارشی و اسهال در قم بوده است. از سوی دیگر، گسترش بیمارستان‌ها و ورود تدریجی پزشکی نوین در دوره پهلوی، موجب تغییر در شیوه تشخیص و ثبت بیماری‌ها و جایگزینی تدریجی اصطلاحات پزشکی جدید با نام‌های سنتی بیماری‌ها شده است. از این منظر، اسناد گواهی فوت نه‌تنها منابعی برای شناخت علل مرگ‌ومیر، بلکه اسنادی ارزشمند برای مطالعه تحولات پزشکی، بهداشتی و اجتماعی شهر قم در دوره پهلوی به شمار می‌آیند.

در مجموع، یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مطالعه اسناد خاکسپاری حرم مطهر حضرت معصومه سلام‌الله‌علیها می‌تواند تصویری نسبتاً روشن از بخشی از ساختار اجتماعی، اقتصادی، جمعیتی و بهداشتی شهر قم در دوره پهلوی ارائه دهد. این اسناد از یک سو بیانگر تحول نظام اداری و ثبت احوال و از سوی دیگر بازتاب‌دهنده نابرابری‌های اجتماعی، الگوی توزیع جمعیتی، جایگاه گروه‌های اجتماعی و وضعیت سلامت جامعه در آن دوره هستند. بنابراین، اسناد مربوط به مرگ و خاکسپاری را می‌توان در شمار منابع مهم تاریخ اجتماعی قم دانست؛ منابعی که ظرفیت آن را دارند تا در کنار منابع تاریخی و روایی، شناخت دقیق‌تری از زندگی روزمره، بیماری‌ها، ساختار اجتماعی و تحولات جمعیتی جامعه ایران در دوره معاصر فراهم آورند.

منابع

- پولاک، یاکوب ادوارد (۱۳۶۸)، ایران و ایرانیان، ترجمه کیکاووس جهان‌داری، تهران، خوارزمی.
- جمراسی، احمد، (۱۴۰۱) تاریخ اجتماعی قم و آستان مقدس حضرت معصومه (س) قم، نشر هدی.
- خبر انالایان، دکتر الیسا اپل (*Dr. Elissa Epel*) از پژوهشگران دانشگاه کالیفرنیا، ۱۷ مهر ۱۳۹۷
- دوسرسی، کنت (۱۳۶۲)، ایران در سال ۱۸۳۹-۱۸۴۰، ترجمه احسان اشراقی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی.
- شاهین‌پر، ناصر، دریچه‌ای رو به دیروز ضدّ خاطرات، آمریکا (کالیفرنیا) شرکت کتاب، ۱۳۹۴، ص ۵۳
- صفت گل، جان کرنی، قم در قحطی بزرگ، قم قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله‌العظمی مرعشی‌نجفی، ۱۳۷۸.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴)، بحارالانوار، جلد ۵۷، بیروت، مؤسسه الوفاء.
- مرکز اسناد آستان مقدس فاطمی با سرواژه (مامف) ۱۱/۳۰۰۷۷۰، ۱۱/۳۰۲۳۰۲، ۱۱/۷۸۷۱، ۱۱/۸۷۳۰، ۱۱/۱۳۲۷، ۱۱/۹۰۱۱۲۰، ۱۱/۴۱۳۸، ۱۱/۴۹۰۳، ۱۱/۷۸۷۱، ۱۱/۴۱۱۲، ۱۱/۷۶۱۶، ۱۱/۴۸۷۲، ۱۱/۸۷۴۶، ۱۱/۸۷۶۳، ۱۱/۹۱۵۰.
- مصاحبه با وفایی، غلامحسین، ۱۳۸۰ از کهنسالان شهر قم.

Research Article

A Social and Demographic Analysis of Those Buried at the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (Peace Be Upon Her) during the Pahlavi Era (1309–1344 SH)

Ahmad Jemrasi¹

Date of received: 2026/01/10

Date of Accept: 2026/03/10

Abstract

Examining the causes of mortality in a city and comparing them with those of other cities across two different periods is an important indicator for disease prevention, health planning, and the promotion of public health. It is noteworthy that, since ancient times, Shiites, based on religious traditions attributed to the Imams of the Prophet's Household, have preferred to bury their deceased in the cemeteries of religious cities such as Qom. As a result of this practice, as well as the Pahlavi government's requirement to establish archival systems within the administrative structure of the Holy Shrine, numerous documents, including death certificates, referral letters, and other records, have survived from 1309 to 1344 SH in the Archives Center of the Fatemi Holy Shrine. This study was conducted by collecting and utilizing documentary data through a descriptive-analytical method, with the aim of examining the social status and determining the causes of mortality among those buried at the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (peace be upon her) during the Pahlavi era. The findings indicate that approximately 4,671 individuals were buried at the Holy Shrine between 1309 and 1344 SH, including 2,547 men and 2,124 women, demonstrating a relatively balanced gender distribution among those buried. The findings also show that the social status of individuals had a relatively significant influence on the type of illness and burial at the Holy Shrine, to the extent that it can be argued that most of those buried at the Holy Shrine belonged to distinctive social and economic backgrounds.

Keywords: Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (Peace Be Upon Her); Mortality; Death Certificate; Qom; Disease; Municipality.

Citation (APA 7th ed. / APSA)

Jemrasi, Ahmad (Summer 2026). "A Social and Demographic Analysis of Those Buried at the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (Peace Be Upon Her) during the Pahlavi Era (1309–1344 SH)". *Quarterly Journal of Research in History, Politics and Media*. Vol. 9, Issue 2, S.No. 34, pp. 19- 32.

¹. Archives Specialist, Holy Shrine of Qom; Researcher, Department of Political Science and Contemporary Iranian Studies, Shiraz Strategic Studies Institute, Shiraz, Iran.

Email: Ahmad.jemrasi@gmail.com

Copyright © 2010, SSSI (Shiraz Strategic Studies Institute). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material.

Resources

- Doussercy, Kenneth (1983). *Iran in 1839–1840*. Translated by Ehsan Eshraghi. Tehran: Center for Academic Publishing. (in Persian).
- Elissa Epel, Dr. (2018). Online news report on Dr. Elissa Epel, a researcher at the University of California, October 9, 2018. (in Persian).
- Interview with Gholamhossein Vafaei (2001), one of the elderly residents of Qom. (in Persian).
- Jemrasi, Ahmad (2022). *The Social History of Qom and the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh*. Qom: Hoda Publishing. (in Persian).
- Majlesi, Mohammad-Baqer (2025). *Bihar al-Anwar*, Vol. 57. Beirut: Mu'assasat al-Wafa. (in Persian).
- Pollak, Jakob Eduard (1989). *Persia and the Persians*. Translated by Keykavus Jahandari. Tehran: Kharazmi. (in Persian).
- Qom Fatemi Holy Shrine Archives Center. Archival documents, reference code: MAAMF 300770/11, 302302/11, 7871/11, 8730/11, 1327/11, 901120/11, 4138/11, 4903/11, 7871/11, 4112/11, 7616/11, 4872/11, 9150/11, 8763/11, 8746/11. (in Persian).
- Saffat Gol, John Kearney (1999). *Qom during the Great Famine*. Qom: Library of the Grand Ayatollah Marashi Najafi. (in Persian).
- Shahinpar, Nasser (2015). *A Window into Yesterday: Anti-Memoirs*. California, USA: Ketab Corporation, p. 53. (in Persian).

